

ISSN 2181-922X

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN

LANGUAGE & CULTURE

O'ZBEKISTON

2025 Vol. 4

tsuull.uz
uzlc.tsuull.uz

ISSN 2181-922X

O'ZBEKISTON:

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN:

LANGUAGE AND CULTURE

2025 Vol. 4

tsuull.uz

uzlc.tsuull.uz

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov
Bosh muharrir o'rinbosari: Nozliya Normurodova
Mas'ul kotib: Ozoda Tojiboyeva

Tahrir kengashi

Hamidulla Dadaboyev, Mustafo Bafoyev, Samixon Ashirboyev, Shodmon Vohidov (Tojikiston), Qozoqboy Yo'ldoshev, Farxod Maqsudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ūlvi (Ozarbayjon), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jo'raqulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Dilorom Ashurova, Odinaxon Jamoldinova, Ziyoda Teshaboyeva.

Tahrir hay'ati

Nazef Shahrani (AQSH)	Abdulaziz Mansur (O'zbekiston)
Elizabetta Ragagnin (Italiya)	Timur Xo'jao'g'li (AQSH)
Ahmadali Asqarov (O'zbekiston)	Tanju Seyhan (Turkiya)
Isa Habibbeyli (Ozarbayjon)	Xisao Komatsu (Yaponiya)
Akmal Nur (O'zbekiston)	Alizoda Saidumar (Tojikiston)
Akrom Habibullayev (AQSH)	Nikolas Kantovas (Buyuk Britaniya)
Bahtiyar Aslan (Turkiya)	Akmal Saidov (O'zbekiston)
Emek Ūşenmez (Turkiya)	Mark Toutant (Fransiya)

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san'at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o'rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko'rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o'z konsepsiyasiga ega bo'lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e'lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.tsuull.uz

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief: Shuhrat Sirojiddinov

Deputy Editor in Chief: Nozliya Normurodova

Executive secretary: Ozoda Tajibaeva

Editorial board

Hamidulla Dadaboev, Mustafo Bafoev, Samikhan Ashirboev, Shodmon Vohidov (Tajikistan), Qozoqboy Yuldashev, Farhad Maksudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ülvi (Azerbaijan), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jurakulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Dilorom Ashurova, Odinakhan Jamoldinova, Ziyoda Teshabaeva.

Editorial Committee

Nazif Shahrani (USA)	Abdulaziz Mansur (Uzbekistan)
Elisabetta Ragagnin (Italy)	Timur Kozhaoglu (USA)
Ahmadali Asqarov (Uzbekistan)	Tanju Seyhan (Turkey)
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	Hisao Komatsu (Japan)
Akmal Nur (Uzbekistan)	Alizoda Saidumar (Tajikistan)
Akrom Habibullaev (USA)	Nicholas Kontovas (Great Britain)
Bahtiyar Aslan (Turkey)	Akmal Saidov (Uzbekistan)
Emek Üşenmez (Turkey)	Marc Toutant (France)

“Uzbekistan: Language and Culture” is an academic journal that publishes works in the field of linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies.

The journal is published four times a year.

The purpose of the journal is to publish the results of the latest research that are rich in new, innovative ideas and has its own concept, which stimulates debate on topical issues in these areas.

The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcome. We do not publish economic analyses or political articles.

In addition to research articles, the journal announces book and literary work reviews, conference reports and research project results.

The authors' ideas may differ from those of the editors'.

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.tsuull.uz

MUNDARIJA

LINGVISTIKA

Muhayyo Hakimova, Feruza Rahmatova

O'zbek tilida metafora va metonimiya shakllanishida milliy tafakkurning o'rni.....6

Zoxira Xidraliyeva

Janubiy Qozog'iston o'g'uz shevalarining o'zaro munosabati 23

Hairatullah Barlas

Tuhfetul-Abidin'in Şekil Özellikleri 35

ADABIYOTSHUNOSLIK

Elmira Adilbekova

Hacı Bektaş Veli'nin Ahlaki Düşüncesi: Anadolu Tasavvuf Geleneğinde Etik Bir Yaklaşım.....51

Feruza Burxonova

Ijodkor konsepsiyasi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlar.....72

Parviz Izzatillayev

Asliy matn va forsiy tarjima qiyosi: "Majolis un-nafois" – "Hasht bihisht" 89

Gulrux Xudoyorova

Lirik kechinma tabiati 110

Тюркан Вердиева

Отражение литературно-культурной среды Гянджи XII века в драматических произведениях XX века Мехти Гусейна и Камали Агаевой 127

Leyla Karimova

Makedoniyalı İskenderin Azərbaycana Seyaheti: Tarih ve Nizami Gencevinin Hayal Dünyasında Yansıması 140

SOTSILOGIYA

Fatxulla Abduvaliyev

Globalashuv jarayonlarining ta'lim migratsiyasiga ta'siri 152

CONTENT

LINGUISTICS

- Muhayyo Hakimova, Feruza Rahmatova**
The role of National Worldview in the Formation of Metaphor
and Metonymy in the Uzbek Language.....6
- Zakhira Khidraliyeva**
The Relationship Between the Oghuz Dialects
of Southern Kazakhstan.....23
- Hayratullah Barlas**
Formal Characteristics of *Tuhfetul-Abidin* 35

LITERATURE

- Elmira Adilbekova**
The Moral Philosophy of Haci Bektaş Veli: an Ethical
Approach in the Anatolian Sufi Tradition 51
- Feruza Burkhanova**
The Concept of the Creative author and Ideological–Artistic
Characteristics.....72
- Parviz Izzatillaev**
Comparison of the Original Text and the Persian Translation:
“Majolis un-Nafois” – “Hasht Bihisht” 89
- Gulrukh Khudoyorova**
The Nature of Lyrical Experience.....110
- Turkan Verdiyeva**
Reflection of the Literary and Cultural Sphere of the
XIIth Century Ganja in the XXth Century Dramas of Mehdi
Huseyn and Kamala Agayeva 127
- Leyla Karimova**
The Journey Alexander of Makedonian the Great to
Azerbaijan: its Reflection in History and in Nizami Ganjavi’s
imaginative World 140

SOCIOLOGY

- Fathulla Abduvaliev**
The Impact of Globalization Processes on Educational Migration.....152

LINGVISTIKA

LINGUISTICS

O‘zbek tilida metafora va metonimiya shakllanishida milliy tafakkurning o‘rni

Muhayyo Hakimova¹Feruz Rahtmatova²

Abstrakt

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi kognitiv metafora va metonimiyada milliy tafakkurning aks etishi misollar orqali yoritilgan. Dastlab metafora tushunchasi va uning turlariga e‘tibor qaratilgan. Metaforaning oddiy, jonlantiruvchi, sinestezik va kognitiv turlari ajratilgan, har bir turi tahlilga tortilgan. Kognitiv metafora olamni bilishning turi sifatida talqin qilingan. Kognitiv metaforaning shakllanish mexanizmi donor va qabul qiluvchi elementlar vositasida aniqlangan. Kognitiv metaforaning turlari ajratilgan. Xususan, struktur, oriyentatsion (yo‘naltiruvchi) va ontologik metaforalarning o‘ziga xos xususiyatlari aniqlangan, badiiy asarlardan misollar keltirilgan. Shuningdek, maqolada harakatning abstraktlashuviga hamda payt ma‘nosiga asoslangan kognitiv metaforalar keng qamrovda va atroflicha tahlil etilgan. Har bir turdagi metaforalarda milliy idrokning belgilovchi vazifasi ochib berilgan. Kognitiv metaforada milliy tafakkurning hal qiluvchi ta‘siri ochiqqlangan. Kognitiv metonimiyada ham til egalarning olam haqidagi tizimli bilimlari aks etishi izohlangan.

Kalit so‘zlar: *metafora, kognitiv metafora, metonimiya, kognitiv metonimiya, nominatsiya, struktur metafora.*

Kirish

Metafora juda qadim zamonlardan beri notiqqlar, faylasuflar, tilshunoslar va adabiyotshunoslarning o‘rganish obyekti bo‘lib kelgan. Hozirga qadar metafora nutqning jozibadorligini ta‘min-

---

¹ *Hakimova Muhayyo Karimovna* – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: xakimova197621@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2002-7978

² *Rahmatova Feruza Yarashевна* – tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: rahmatovaferuza56@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5202-8743

Iqtibos uchun: Hakimova, M., Rahtmatova, F. 2025. “O‘zbek tilida metafora va metonimiya shakllanishida milliy tafakkurning o‘rni”. *O‘zbekiston: til va madaniyat* 4: 6 – 22.

lovchi vosita, ma'noning shakllanish va taraqqiyot usuli, nomlash (nominatsiya) vositasi, milliy tafakkur andozasi hamda bilish shakli sifatida o'rganilgan va o'rganilmoqda.

Metaforalar nafaqat nutqni bezovchi tasvir vositasi, til-dagi iqtisod qonuniyatini amalga oshiruvchi nominatsiya usuli, konnotatsiyani voqelantirish imkoniyati, balki fikrlash usuli hamdir. Kognitiv metaforalarda inson tafakkuri hissiy bilish mumkin bo'lmagan, faqat aqliy bilish orqali anglanuvchi murakkab mohiyatlarni konkret narsalarga o'xshatadi va shu konkret mohiyatning andozasi orqali murakkab mohiyatni bilish oson kechadi.

Bu haqda atoqli ispan adibi va faylasufi Xose Ortega-i-Gasset o'zining mashhur "Ikki buyuk metafora" nomli maqolasida [Xose Ortega-i-Gasset, 1990] fikr yuritadi. Mazkur maqolaga o'zbek tilshunosligida N.Mahmudov munosabat bildirgan. Xususan, "Adibning kuzatishicha, metaforaning ikkinchi xil qo'llanishi ko'proq psixik, abstrakt tushunchalarni ifodalash bilan bog'liq. Psixik obyektlarni nomlashgina emas, hatto tasavvur qilishning o'zi ham qiyin, ularning jismoniy o'lchovlari yo'q. Masalan, *qalbning tubi* deganda *tub* so'zi ifodalagan joyni, demak, ma'noni konkret tasavvur qilish mushkul, albatta, *idishning tubi* ifodasi anglatgan joy aniq, ayni so'z tegishli assotsiatsiya asosida psixik obyektga ko'chirilgan va uni tasavvur qilishga imkon yaratgan. Adibning ta'kidlashicha, xuddi shu yerda metaforaning bilishdagi teran va muhim vazifasi namoyon bo'ladi, "metafora faqat nomlash, ifodalash vositasi emas, ayni paytda tafakkurning muhim quroli ekanligida ko'rinadi" [Mahmudov 2017, 119 – 120].

Xose Ortega-i-Gassetning fikricha, inson uchun jismoniy xarakterdagi narsalar, ularning jismoniy o'lchovlari tabiatan yaqin. Chunki inson tafakkuri jismoniy narsalarni aniq tasavvur qiladi. Abstrakt psixik holatlar esa insoniyat tafakkurining keyingi bosqichlarida shakllangan bo'lib, uni tasavvur qilish oson kechishi maqsadida inson jismiy narsalarga solishtiradi. Masalan, olim *men* so'zini aytayotganda insonlarning ko'kragiga qo'li bilan urib gapirishlari, har bir inson o'z "*menini*" alohida abstraksiyalashda baribir jism bilan bog'lashini ta'kidlaydi. Murakkab tafakkurni talab qiluvchi abstrakt tushunchalarni aniq jismoniy xarakterdagi nomlar bilan atash metaforaning alohida turi sifatida belgilangan.

Metafora eng ko'p uchraydigan nom ko'chish usuli sifatida

Metafora o'zbek tilida eng ko'p uchraydigan nom ko'chish

usuli. Biror predmet, belgi, harakatning nomi boshqasiga o'zaro o'xshashligi asosida ko'chirilsa, metafora yo'li bilan ko'chirish deyiladi (yunoncha *metaphora* - ko'chirish). Masalan, *til* leksemasi asli "*insonning ta'm bilish va nutq a'zosi*" ma'nosini anglatadi. Ushbu o'xshashlik asosida bu leksema "soatning qimirlab turuvchi qismi" ma'nosini ham anglata boshlagan.

Metaforalar turli nuqtayi nazarlarga ko'ra tasnif qilinadi. Ilmiy adabiyotlarda metaforaning bir necha xil tasniflari keltirilgan. Bu borada Sh.Maxmaraimovaning doktorlik dissertatsiyasida ham batafsil ma'lumotlar berilgan [Maxmaraimova 2018].

M.Mirtojiyevning "O'zbek tili semasiologiyasi" nomli monografiyasida esa oddiy metafora, personifikatsiya va sinesteziya kabi turlar haqida keng ma'lumotlar keltirilgan [Mirtojiyev 2010]. So'nggi yillarda metaforaning kognitiv turi bilish usuli sifatida antoposentrik paradigma doirasida tadqiq qilinmoqda.

Kognitiv metaforalar nazariyasiga asos solgan deb e'tirof etilgan J.Lakoff va M.Jonsonlarning "Biz yashayotgan metaforalar" asarida *vaqt - pul* metaforasi keltiriladi. Bu juda mashhur metafora bo'lib, juda ko'plab tadqiqotlarda misol sifatida keltiriladi. Demak, vaqt hissiy bilish mumkin bo'lmagan, moddiylikdan xoli bo'lgan murakkab abstrakt tushuncha. Ma'lumki, bu kabi moddiylikdan xoli abstrakt tushunchalarni anglash ong uchun murakkab jarayondir. U konkret pulga o'xshatilar ekan, pulning andozasi, obrazi orqali vaqtni bilish ham oson kechadi.

Mualliflar metafora hosil bo'lish mexanizmini quyidagicha tushuntiradilar. Ularning fikricha, har bir metaforada manba (donor) va qabul qiluvchi tomonlar mavjud bo'ladi. Masalan, o'lchov birliklari inson tabiati uchun manba bo'lishi mumkin: *og'ir yuk va og'ir tabaitli kishi*. Bu vaziyatda og'irlik o'lchov birligi inson tabiatini tavsiflash uchun manbaga aylanadi, inson tabiati esa o'z navbatida oluvchi bo'lib qoladi [George Lakoff, Mark Johnson, 1980: 7]. Manba (donor) tomon doim kuzatishda berilgan, inson oson bila oladigan, ko'p murojaat qiladigan, xullas, til egasiga yaqindan tanish bo'ladi. Tana a'zolari, atrof, undagi narsa, harakat va belgilar kognitiv metafora uchun manba bo'ladi.

Oluvchi tomon esa inson bilishi murakkab bo'lgan, bevosita kuzatishda berilmagan, abstrakt, psixik holatlarni inobatga oaladi. Inson tafakkurida mana shunday ko'rish, ushlar, ta'm, hid va ovozini seza olmaydigan murakkab yoki abstrakt tushunchalarni anglashi uchun aniq voqeliklar andoza vazifasini bajaradi. Masalan, o'zbek tilida oila qo'rg'onga o'xshatiladi. Ma'lumki, "*qo'rg'on*" atrofi

mustahkam o'rab himoyalangan makon sanaladi. O'zbek xalqi tafakkurida *oila qo'rg'on* kabi insonlarni har qanday vaziyatda himoyalovchi, sirlari tashqariga chiqmas makon sifatida talqin qilinmoqda. Demak, kognitiv metaforalarda murakkab tushunchalar konkret tushunchalarga o'xshatilar ekan, unda til egalarning milliy idroki aks etadi. Ya'ni, xalq muayyan voqea-hodisa, narsa-predmetni ikkinchi narsa-predmetga o'xshatar ekan, uni o'zining tafakkur mahsuliga ko'ra o'xshatadi.

Ushbu fikrimizni "vaqt" konsepti misolida ko'rib chiqamiz. O'zbek xalqida vaqt daryoga o'xshatiladi va *vaqt oqar daryo, umr oqar daryo* degan konseptual metaforalar mavjud. Insoniyat umrining cheklanganligini bilgan, undan qo'rqqan va uzoq yashash xohishi, yengish istagi doimo uni anglashga turki bergan. Turli davrlarda turli madaniyatlarda vaqtni bilishda xalq tafakkuri mentallikdan kelib chiqib ish ko'rgan. Insoniyatni doim o'ylantirib kelgan vaqt o'zbek tafakkurida oqar daryoga, tabibga; inglizlarda esa pul, boylikka; ruslarda qush, shifokor, sudya, oltinga; arablarda qilich, pichoq, kema, tuya, dengiz, oltinga metaforik o'xshatiladi va u orqali bilish osonlashadi [Khakimova 2021, 125].

O'zbek tilidagi "vaqt oqar daryo" metaforasi orqali insonning bu dunyodagi umri juda qisqa ekanligi, o'tkinchi ekanligi, foniy dunyoda esa abadiy yashashi, bu dunyodagi vaqtning qadriga yetish, abadiy hayot uchun harakat qilish kerakligi kabi tushunchalar o'z aksini topgan.

Kognitiv metaforalar

J.Lakoff va M.Jonson kognitiv metaforalarning 3 ta turini ajratadi:

1. Struktur metaforalar.
2. Oriyentatsion (yo'naltiruvchi) metaforalar.
3. Ontologik metaforalar.

1. **Struktur tarkibli metaforalarda** abstrakt obyektning konseptuallashi aniq obyektlar orqali ro'y beradi. Muayyan tizimga ega bo'lgan aniq bilimlar mavhum tushunchalarni tartibga soladi va bilishni osonlashtiradi. Bularga g'arb stereotiplariga xos bo'lgan "vaqt - pul", "bahs - urush", "umr - sayohat" kabi metaforalar misol qilib keltiriladi. O'zbek tilidagi "umr - oqar daryo", "hayot - ikki eshik orasi" degan qarashlarni struktur tarkibli metaforaga misol qilish mumkin.

2. **Oriyentatsion metaforada** fazodagi yo'nalishlarning andozasi orqali abstrakt tushunchalar anglanadi. Bunda asosan oppozitsiya hosil qiluvchi old-orqa, tepa-past, ichkari-tashqari,

quyi-yuqori, o'ng-chap kabi makondagi yo'nalishlarni ifodalovchi tushunchalar mavhum tushunchalarga ko'chiriladi. O'zbek tilida *yuqori, tepa, baland, old* so'zlari metaforik hosila ma'nolarda, odatda, ijobiy ma'noda; *quyi, past, orqa* so'zlari esa salbiy ma'nolarda qo'llanadi. Quyidagi gaplarda past so'zi metaforik qo'llangan: *Yo'ldosh bolaning esi pastligiga ishonmasa-da, buni Xayriga ochiq-oydin aytolmadi. (Yoshlik). Bunaqa yuvosh xotinlarga qaysi erkak past molni ravo ko'radi. (E. Samandar, Daryosini yo'qotgan qirg'oq). Otasini ko'ndiramiz, uning tagi past, jazosi pulda. (J.Sharipov, Xorazm). Hammaga ham qilig'ingiz shumi yoki meni shunday past xotin deb o'yladingizmi? (Oydin, Ikki ko'zi shunda). Past kishida odamiyat nima qilsin. (A. Qodiriy, Mehrobdan chayon).*

3. Ontologik metaforalar. Kognitiv metaforaning bu turida ontologik jihatdan moddiy narsalarning belgilari abstrakt nomoddiy tushunchalar uchun o'xshatish manbayi bo'lib xizmat qiladi. Soddarog aytganda, abstrakt tushunchalarning belgilari konkret tushunchalarning belgilariga o'xshatiladi. Masalan, achchiq – qalampirning belgisi haqiqatga nisbatan qo'llansa, ontologik kognitiv metafora sanaladi: *achchiq haqiqat, shirin orzular, o'tkir fikr* kabi.

Tahlil uchun “*og'ir*” so'zini olamiz. *Og'ir* belgisi bu konkret narsa bo'lgan toshning belgisi. Mazkur belgi abstrakt tushunchalarni anglash uchun ham metaforik qo'llanishi mumkin: *og'ir hayot, og'ir musibat, og'ir xarakter, og'ir kunlar* kabi.

Og'ir so'zi misolida turli tillarda kognitiv metaforalardagi mushtarak holatlarni kuzatish mumkin. Masalan, o'zbek tilidagi *og'ir* leksemasining bosh ma'nosi abstraktlashib, *og'ir mehnat, og'ir hayot* kabi kontekstlarda reallashuvchi abstrakt ma'nolar hosil bo'lgan. Rus tilida ham «тяжёлый» so'zining semantik strukturasi-da “тяжёлый груз” (*og'ir yuk*), “тяжёлая работа” (*og'ir mehnat*), “тяжёлая жизнь” (*og'ir hayot*) kabi bog'lanishlarda voqelanadigan abstrakt ma'nolar mavjud. Xuddi shu holatni ingliz tilidagi *heavy* so'zi misolida ko'rish mumkin: *heavy luggage* (*og'ir yuk*), *heavy work* (*og'ir mehnat*), *heavy life* (*og'ir hayot*). Bu kabi holatlar tafakkurning umuminsoniy mushtarak jihatlari, olam lisoniy manzarasining o'xshash tomonlari har doim bo'lganligi va bo'lajakligi haqida darak beradi.

Lekin o'zbek tilida *og'ir* leksemasining ijobiy ontologik metaforik qo'llanishi ham mavjud. Bu quyidagi milliy idrok bilan sharhlanadi: Narsa vaznining og'irligi qancha katta bo'lsa, uning harakati shuncha kam bo'ladi. Ya'ni katta vaznli narsaning tortilish

kuchi katta bo'ladi va uning harakati shuncha sekin bo'ladi. Soddaroq qilib, aytganda, og'ir toshni siljitish juda ham qiyin. O'zbek tili egalari mazkur belgi asosida "vazmin, bosiq, sipo" abstrakt ma'nosini hosil qilganki, bu insonning yaxshi fazilatlaridan biridir. Vazmin odamda og'ir tosh kabi tili, xatti-harakatlari, "emotsiyalari tezligi" kam bo'ladi. Ushbu fikrimizni quyidagi matndagi *og'ir* va *yengil* so'zlarining qo'llanishi bilan isbotlash mumkin:

– *Poytaxtni senga, seni Xalloqi olamga inonib ketyapman, – dedi nihoyat amir.*

– *Ammo xavotirim bor, – amir shunday deb o'g'liga savol nazari bilan tikildi.*

– *Nimadan? – dedi amirzoda ajablanib.*

– **Yengilsan.** *Boshboshdoqlikka moyilsan. Hukmni o'tkazmoqda ojiz bo'lib qolmasmikansan? Hukmni o'tkazmoq uchun qattiqqo'l, og'ir bo'lmoq darkor. Ko'ngilbo'shlik fuqaroni to'zitib yuboradi* (Tohir Malik. Savohil).

Ba'zi millat vakillari uchun bunday vazminlik balki ijobiy sifat deb baholanmasligi ham mumkin.

"*Temir iroda*" metaforasini tahlil qilib ko'ramiz. Bunda abstrakt tushuncha "iroda"ning konseptuallashuvi xalqqa tanish bo'lgan temir haqidagi muayyan shakllangan bilimlar orqali tartibga solinyapti. Ya'ni *iroda* tushunchasini anglash uchun *temir* tushunchasi konseptual manba (donor) vazifasini bajarmoqda.

Temir qadimgi qazilma boyliklardan hisoblanib, miloddan avvalgi 2000-yillarda Osiyoning g'arbiy qismida temirni rudalardan olish usuli topilgan; shundan keyin temir Misr, Yunonistonda ham ishlatiladigan bo'ldi; jez davrini temir davri egallay boshladi. Temir juda mustahkam bo'lib, suyuqlanish temperaturasi 1535°, qaynash temperaturasi 2750°ni tashkil etadi [Vikipediya]. Demak, xalqimiz qadimdan temirdan foydalanib kelgan, turmushda kerakli bo'lgan juda ko'plab asbob-uskanalar temirdan tayyorlangan va u juda mustahkam bo'lgan. Shuning uchun temirning mustahkamligi *irodaga* o'xshatilgan. O'zbek xalqida *iroda* tushunchasi *egish, o'zgartirish mumkin bo'lmagan temirga* o'xshatiladi va u orqali insonlarning *o'z fikridan, so'zidan qaytmaydigan, o'zgarmas qat'iyatli* xususiyatini anglash oson kechadi.

Harakatning abstraktlashuviga asoslangan kognitiv metaforalar

Harakat ma'nosining abstraktlashuvini quyidagi so'zlarda kuzatish mumkin: *yorilmoq* (bosh yorildi – onasiga yorildi); ko'tarmoq

(toshni ko'tarmoq – obro'sini ko'tarmoq), ko'tarmoq (toshni ko'tarmoq – injiqligini ko'tarmoq), ko'tarmoq (toshni ko'tarmoq–xalqni ko'tarmoq), ko'tarmoq (toshni ko'tarmoq – adovatni ko'tarmoq); sinmoq (ko'zaning sinishi – raqobatda sinishi), sinmoq (ko'za sinishi – ruhiyatning sinishi).

Harakat o'xshashligiga asoslangan kognitiv metafora jarayonini *tirnamoq* leksemasi misolida ko'rib chiqamiz. O'zbek tilining izohli lug'atida "tirnamoq" so'ziga quyidagicha izoh berilgan: Tirnamoq 1 Tirnoq yoki o'tkir uchli narsalar bilan tilmoq, yulmoq, timdalamoq. Mushukcha bolaning qo'lini tirnab oldi. 2 ko'chma. Xuddi tirnash kabi harakat va uning ta'siriga nisbatan qo'llanadi. *Sovuq shamol badanni tikanli tili bilan tirnar, nimdosh kiyimdan o'tib sanchar va qaltirar edi.* N.Maqsudiy, Laylatulqadr. *Ammo Yigitalining bugungi ishi uning ichini tirnab o'tdi.* I.Rahim, Zangori kema kapitani [O'TIL, 5 jildli, 4-jild, 113-bet].

Shu o'rinda izohli lug'atdagi "xuddi tirnash kabi harakat" izohini o'rinli emas deb qayd etish mumkin. Holbuki, jismoniy va ruhiy tirnalish holatlari bir-biriga umuman o'xshamaydi. Bu o'rinda jismoniy harakat nomi bilan "azob berish" integral sema asosida ruhiy holat nomlanmoqda va kognitiv metaforaga asos bo'lmoqda.

Payt ma'nosiga asoslangan kognitiv metaforalar

Bu jarayonni *kun* leksemasi misolida ko'rib chiqamiz.

Kun so'zi semantik o'zgarishlarga uchrab, uning ma'no taraqqiyoti omonimiya chegarasiga yetib qolgan. O'zbek tilining izohli lug'atida uning olti ma'nosi qayd etilgan:

K1. Quyosh, oftob. *Kun botib, qorong'i tusha boshladi.*

K2. Sutkaning quyosh chiqishidan quyosh botguncha bo'lgan qismi. *Hasanali kunlarini tomoqsiz, tunlarini uyqusiz o'tkaza boshladi* (A.Qodiriy. O'tkan kunlar).

K3. Bir kecha-kunduzga – 24 soatga teng vaqt, sutka. *Bir yil – 365 kun.*

K4. Oy yoki haftaning ma'lum bir kalendar chislosi, sanasi. *Shanba kuni siz keling, yakshanba kuni men boray.*

K5. Umuman vaqt, payt, kez, davr. *Bolalik kunlarimda, Uyqusiz tunlarimda, Ko'p ertak eshitgandim* (H.Olimjon).

K6. Turmush, tirikchilik, hayot.

Ushbu ma'nolar asosiy ma'no zamirida hosil bo'lib, ularning shakllanish taraqqiyotini o'rganish uchun, avvalo, bosh ma'noning semantik strukturasi aniqlash lozim bo'ladi.

K1 sememasi: nur sochuvchi, yorug', issiq osmon jismi.

K2 sememasi K1 dan metonimiya asosida o'sib chiqqan: yorug' osmon jismi – sutkaning yorug' qismi. Ya'ni sutkaning osmonda kun – quyosh mavjud bo'lgan qismi. K2 sememasining semalarini quyidagicha aniqlash mumkin: sutka qismi, quyosh chiqishidan quyosh botguncha (quyoshli), yorug'. Ta'rifi: sutkaning quyosh chiqqandan quyosh botguncha bo'lgan yorug' qismi.

K3 sememasi K2 sememasidan ma'no kengayishi asosida o'sib chiqqan. Bunda qism bilan (sutkaning yorug'lik qismi bilan) butun (tun-u kun) nomlanmoqda va o'z-o'zidan ma'lumki, sinekdoxa nom ko'chish usuli sv sbo'lmoqda. K3 sememasining semantik strukturasi: bir kecha-kunduz, 24 soatdan iborat vaqt, sutka. K3 sememasining semik tuzilishida K2 sememasidagi "sutka qismi" semasining ma'nosi kengayib "sutka"ga aylangan.

K4 sememasi k3 sememasidan metonimiya asosida hosil bo'lgan: K3 – bir kecha-kunduzga teng vaqt. K4 – oy yoki haftaning bir kecha-kunduzga teng sanasi, chislosi. Ko'rinib turibdiki, K4 shakllanishida bir kecha-kunduz semasi muhim ahamiyat kasb etgan. K4 sememasining semalari quyidagichadir: kalendar sanasi, 24 soat, oy yoki hafta sanasi.

K5 sememasi K3 sememasidan ma'no kengayishi asosida hosil bo'lib, bu holatda K2 sememasi tarkibidagi "24 soatdan iborat vaqt" (chegaralangan vaqt) semasi kishi umridagi kunlar bilan o'lchanadigan aniq chegaralanmagan ma'lum vaqt, davr, kez ma'nolari uchun ixtisoslashgan.

K5 sememasining semik strukturasi quyidagicha bo'lishi mumkin: vaqt, inson umri. Uning ta'rifi: inson umridagi muayyan vaqt, davr, kez. Bu semema shakllanishida "kecha-yu kunduzni" aniq ifodalashdan vaqtning bundan kattaroq mavhum qismlarini ham ifodalay boshlashga o'tilgan. Ushbu ma'noning ifodalanishida -lar affiksining ikkilamchi umumlashtiruvchi (Salimalar, Nodirlar) ma'nosi katta ahamiyatga ega: *bolalik kunlarimda (vaqtimda), ta'til kunlari (vaqtida)* kabi.

K6 sememasi K5 sememasidan metonimiya asosida hosil bo'lgan. Qiyoslang: inson umrining muayyan vaqti va inson umri (turmush, hayot). Bu holatda K4 sememasidagi "inson umri" asos bo'lgan va "vaqt" semasi e'tibordan soqit qilingan. Ushbu semema "inson umri, hayot, tirikchilik" kabi ma'nolarni ifodalaydi. Bu o'rinda konkret ma'nodan abstrakt ma'no shakllanmoqda. Polisemantik leksema sememalarining farqlovchi va umumiy semalarini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Kun leksemasining farqlovchi va umumiy semalari.

Kun1	Kun2	Kun3	Kun4	Kun5	Kun6
-	sutka qismi	sutka	Vaqt	Vaqt	-
-	quyosh chiqqandan quyosh botguncha	-	-	-	-
yorug'	yorug'	-	-	-	-
-	-	24 soatga teng vaqt	24 soatga teng	-	-
-	-	-	kalendar sanasi	-	-
-	-	-	-	inson umri	inson
osmon jismi	-	-	-	-	Umr (hayot)
Issiq	-	-	-	-	-

Kun leksemasining abstraktlashuvini quyidagi jadvalda aniqroq ko'rish mumkin:

Kun leksemasida kognitiv ma'noning shakllanishi.

Kun1	Kun2	Kun3	Kun4	Kun5	Kun6
	sutkaning quyosh chiqishidan quyosh botguncha bo'lgan qismi.	bir kecha-kunduzga – 24 soatga teng vaqt, sutka.	oy yoki haftaning ma'lum bir kalendar chislosi, sanasi.	umuman vaqt, payt, kez, davr.	turmush, tirikchilik, hayot.
	konkret ma'no	konkret ma'no	konkret ma'no	konkret ma'no	abstrakt ma'no

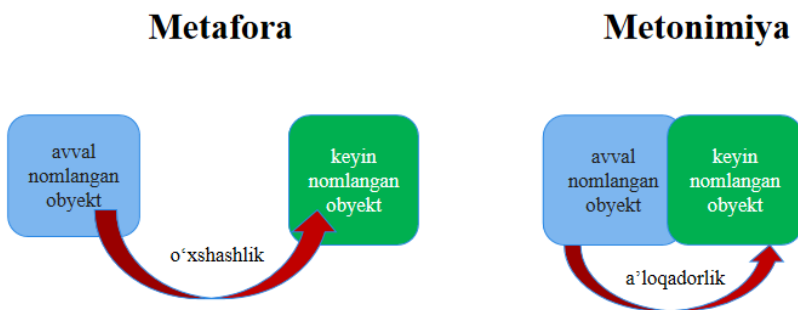
Demak, bu o'rinda *kun* leksemasining "turmush, tirikchilik, hayot" ma'nosini ifodalovchi 6-ma'nosi kognitiv metafora asosida shakllangan. Bugungi kunda mazkur leksemaning ma'no taraqqiyoti omonimiyaga yetib borgan. Chunki *kun* so'zidagi payt ma'nosining quyoshdan kelib chiqqanligini o'rtacha saviyadagi til egalari unuta boshlagan. Bu jarayonga quyoshga nisbatan *kun* so'zining qo'llanishi faol emasligi ham ta'sir qilgan.

Kognitiv metaforalarda qiyos qilinayotgan obyektlar bir-biridan ancha uzoq bo'ladi. Metaforaning asl jozibasi ham shunda. Ayniqsa, bir-biridan yer-u osmoncha farq qilayotgan mohiyatlar bir so'zda mujassam bo'lsa. *Yengil* so'zini ham paxtaga, ham fikrga nisbatan qo'llaymiz: *yengil paxta va yengil fikr*. Nahot paxta bilan

fikrning o'lchovlari o'xshasa, yoki *tub* so'zini ham chuqurlikka, ham qalbga qo'llaymiz: *ko'lining tubi* va *qalbning tubi*. Bunda ham joziba, ham hikmat bor. Til tilsimlaridan yana biri shundaki, bevosita kuzatishda berilmagan mohiyatlar uchun konkret narsalarning belgi-xususiyatlarini "tirkaganimiz"da, ularni aniqroq tasavvur qilish mumkin bo'ladi.

Metonimiya tilshunoslikda nom ko'chish usullaridan biri sifatida talqin qilinadi. "Bir predmetning, belgining, harakatning nomi boshqasiga o'xshashlik asosida emas, balki o'zaro bog'liqlik asosida ko'chirilishi metonimiya yo'li bilan ko'chirish deyiladi (yunoncha metonimia – "qayta nomlash"). Masalan, *dasturxon* leksemi "ovqatlanish uchun yoziladigan buyum"ni anglatadi; bu leksema bilan ovqatning o'zi, "dasturxonga qo'yiladigan noz-ne'mat" ham bildiriladi [Rahmatullayev 2006, 53]. Sh.Rahmatullayevning mazkur ta'rifida ham metonimiya terminining so'zma-so'z tarjimai qayta nomlash ekanligi qayd qilingan. Aslida esa, terminning so'zma-so'z ma'nosi lisoniy hodisa-ning mohiyatini yoritib bera olmaydi. Zero, qayta nomlash umuman boshqa hodisa bo'lib, nomi mavjud narsaning qaytadan, ikkinchi marta nomlashidir. Qayta nomlash neologizmlar va arxaizmlar o'rtasida, tasviriy ifoda, metaforada, laqablarda yorqin aks etadi. Sodaroq tushuntiradigan bo'lsak, avval *paxta* deb nomlangan o'simlik keyinroq *oq oltin* deb, ayyor leksemi bilan nomlangan belgi *tulki* leksemi bilan, *G'ulom Aminjonovich Alimovning Shuhrat* taxallusi bilan nomlanishi qayta nomlashdir. Bu qayta nomlash jarayonining metonimiyaga umuman aloqasi bo'lmay, shunchaki terminning ma'nosi bilan hodisaning mohiyatini aralashtirish to'g'ri emas.

Metonimiyaning asl mohiyati bir narsaning nomi ikkinchi bir narsaga o'zaro aloqadorlik asosida ko'chishdir. Ushbu jarayonning o'ziga xosligini, metaforadan farqini quyidagi chizmada aks ettirish mumkin:

Chizmaga e'tibor berilsa, metaforada bir-biridan uzoq obyektlar bitta nom bilan nomlansa, metonimiyada esa bir-biri bilan aloqada bo'lgan obyektlar bitta so'z bilan nomlanadi. Metonimiya metaforadan tubdan farq qiladi va u sinekdoxaga yaqin turadi. Qism va butun munosabati ham aslida aloqadorlikning bir ko'rinishidir.

Metonimiya yo'li bilan ko'chirishning asosiy ko'rinishlari:

1. Bir predmetning nomi shu predmetga asoslangan o'lchov birligining nomi bo'lib xizmat qiladi: *kun* (quyosh) – *kun* (sutkaning yorug' qismi), *oy* (yerning yo'ldoshi) – *oy* (yilning o'n ikkidan bir qismi) kabi. Ba'zida teskari holat ham yuz beradi.

2. Bir predmetning nomi shu predmet asosida hosil bo'ladigan predmetga ko'chiriladi: *til* (nutq a'zosi) – *til* (nutq), *choy* (o'simlik) – *choy* (ichimlik), *dam-* (nafas, havo) – *dam* (tinim, vaqt, daqiqa) kabi.

3. Belgining nomi shunday belgisi bor predmetga ko'chiriladi: *ko'k* (rang nomi) – *ko'k* (ko'kat), *kir* (iflos) – *kir* (ifloslangan yoki yuvilgan kiyim-kechak), *yupqa* (qalinning aksi) – *yupqa* (taom nomi), *chuqur* (sayozning aksi) - *chuqur* (o'ra) kabi.

I z o h. Bu banddagi holat metafora yo'li bilan ko'chirishga o'xshash, lekin farqli: metafora yo'li bilan ko'chirishda bir predmetdagi belgining nomi boshqa predmetdagi belgiga ko'chiriladi (*oq qog'oz* – *oq gvardiya* kabi), metonimiya yo'li bilan ko'chirishda esa belgining nomi predmetga ko'chiriladi (*oq* rang nomi *oq* – predmetning nomi: *ko'zning oqi* kabi).

4. Predmetning nomi shu predmetning belgisiga ko'chiriladi: *bosh* (*odamning boshi*) - *bosh* (*bosh farzand, bosh vazir*).

5. Harakatning nomi shu harakat natijasida hosil bo'ladigan predmetga ko'chiriladi: *atala-* *atala* kabi.

6. Tana a'zosining nomi u bilan bog'liq predmetga ko'chiriladi: *tomoq* (*ovqat o'tadigan a'zo*) - *tomoq* (*ovqat*).

7. Narsaning nomi uning vazifasiga ko'chiriladi: *ko'z* (*a'zo*) - *ko'z* (*nazar*) [Xakimova 2025, 87].

Metonimiyaning ham lisoniy va nutqiy turlari mavjud. Semantik strukturada mavjud, lug'atlarda qayd qilingan ma'nolar lisoniy metonimiya asosida shakllangan bo'lsa, nutqda gapdagi biror so'zni tushirish natijasida hosil bo'lgan, kontekstdan tashqarida bu ma'nolarni anglatmasa, ya'ni muayyan ma'no semantik strukturada mavjud bo'lmasa, bu nutqiy metonimiyadir. Quyidagilarni nutqiy metonimiyaga misol qilish mumkin: *Navoiyni o'qidim, butun zal turdi, mahalla rozi bo'lmadi* kabi.

So'nggi yillarda tilshunoslikda til hodisalariga kognitiv

yondashish ustuvorlik qilayotgani hammaga ma'lum. Bugungi kunda kognitiv metafora nazariyasi yaratilgan bo'lib, uning kognitiv asosi, turlari, lug'ati aniqlandi. Lekin hali tilshunoslikda kognitiv metonimiya tushunchasi mavjud emas. Biz ushbu maqolamizda ilk bor "*kognitiv metonimiya*" terminini qo'lladik.

Ammo metonimiyaga kognitiv yondashuv tilshunoslikda anchadan beri mavjud bo'lib, kognitiv metonimiyaga ham kognitiv metafora kabi bilishning fundamental usuli va olamni anglashning yo'li sifatida qaralmoqda. Bilishning bu usuli mental tuzilmadagi metonimik konseptlar asosida shakllanadi. Ya'ni bunda bir konseptual mohiyat unga aloqador boshqa mohiyat orqali anglanadi.

Kognitiv metonimiya oddiy metonimiyadan nimasi bilan farqlanadi degan savol tug'ilishi tabiiy. Metonimiyaning har qanday turi orqali olamning bir bo'lagini bilish jarayoni mavjud bo'ladi. Bu jarayonda bir noma'lum mohiyat unga aloqador ikkinchi ma'lum aloqador mohiyat orqali anglanadi hamda nomlanadi. Masalan, til egalari avvaldan nomlangan oyleksemasi asosida shakllangan o'lchov birligini anglagan va nomlagan. Bunda "*vaqt*" semantikasiga ega "*oy*" tushunchasiga osmon jismi bo'lgan *oy* predmetining aloqasi mavjud ekanligi, bu haqdagi til egalarining konseptual bilimlari asos bo'lgan. Yoki o'zbek xalqining kundalik hayotidagi eng ko'p ishlatiladigan *choy* ichimligining nomi uning tayyorlanishi asos bo'lgan *quruq choydan* olingan bo'lib, quruq choydan choy ichimligi tayyorlanadi degan oddiy bilim asosida yangi so'z emas, balki metonimik ma'no shakllangan. Demak, har qanday lisoniy metonimiyada til egalari bilimlari aks etadi.

Biz metaforada bo'lgani kabi metonimiyani ham oddiy va kognitiv turlarga ajratdik. Oddiy metonimiyada bir mohiyat unga aloqador boshqa bir mohiyat bilan anglanadi, nomlanadi. Lekin bunda ikkinchi nomlangan obyekt hissiy bilish orqali anglanadi va jarayonning asosiy maqsadi nomlash bo'ladi. Ya'ni ko'rish, eshitish, hid, ta'm bilish, teri orqali bilishda biz mohiyatni osonroq anglaymiz va bunday holatda metonimiya bilishdan ko'ra ko'proq nomlash vazifasini bajaradi. Masalan, yuqorida ko'rganimiz *choy* leksemasining semantik strukturasi shakllanishida oddiy metonimiya amalda bo'lgan. Zero, o'simlikning muayyan turi ham, uning bargidan tayyorlanadigan quruq va qadoqlangan predmet ham, undan tayyorlangan suyuqlik ham bevosita kuzatishda berilgan. Bu voqeliklarni anglash ong uchun qiyin emas. Lekin gnoseologik mohiyat sanalgan tushunchalarni bilish ong uchun qiyin ekanligi ma'lum [Xakimova, 2019: 30-31]. Abstrakt murakkab

tushunchalarni millat tomonidan o'xshash deb topilgan konkret tushunchalarning andozasi orqali bilish kognitiv metaforaning mohiyati sanalsa, abstrakt murakkab tushunchalarni unga aloqador tushunchalar orqali bilish kognitiv metonimiyaning mohiyatidir.

O'zbek tilida mavjud bo'lgan *qismat*, *taqdir* kabi mavhum tushunchalarning *pehona* leksemasi bilan ifodalanishi ushbu kognitiv metonimiya hodisasiga misol bo'la oladi. *Pehona* so'zining birinchi – bosh ma'nosi *inson yuzining qoshdan soch chiqadigan chegaragacha bo'lgan qismidagi tana a'zosini* ifodalasa, ikkinchi – hosila ma'nosida u *taqdir*, *qismat* kabi mavhum tushunchalarni ifodalaydi. Demak, *pehona* – *taqdir yozilgan joy* sifatida idrok etilgan va bu orqali u taqdirning ramziy belgisi, nom sifatida ham qo'llana boshlagan. Bu holatda peshonaning o'zi emas, balki undagi yozuv – ya'ni taqdir nazarda tutiladi. Shu tariqa aniq bir jismaniy obyekt nomi mavhum tushunchaga aloqadorlik asosida ko'chirilgan bo'lib, bu kognitiv metonimiyaning yaqqol namunasi hisoblanadi.

Kognitiv metonimiya oddiy metonimiyadan farqli ravishda, faqatgina tashqi yoki shakliy aloqadorlik asosida emas, balki xalqning tafakkuri, dunyoni idrok etish usuli, madaniy, diniy va tarixiy tajribasi asosida shakllanadi. Ya'ni bu turdagi nom ko'chish jarayoni faqat til birliklari o'rtasidagi yaqinlik, insoniyat tafakkurining ma'naviy, bilish darajasi bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

Kognitiv metonimiya yuzaga kelishida quyidagi uch asosiy omil muhim ahamiyat kasb etadi:

1. **Bosh ma'no va hosila ma'no o'rtasidagi aloqaning mavjudligi** – tilshunoslikda bu, odatda, denotativ yoki yaqinlik asosida izohlanadi.

2. **Bosh ma'noning aniq, hosila ma'noning esa mavhum bo'lishi** – ko'pincha konkret tana a'zosi nomi mavhum psixik, ijtimoiy yoki falsafiy tushunchani anglatuvchi vosita sifatida ishlatiladi.

3. **Ma'no ko'chishida kognitiv bilimlarning ishtiroki** – bu omil xalq tafakkurida shakllangan diniy e'tiqodlar, falsafiy dunyoqarashlar, tarixiy tajriba va tibbiy bilimlarga tayangan holda namoyon bo'ladi.

Shu jihatdan kognitiv metonimiya tilda yuz beruvchi chuqur semantik jarayon bo'lib, u til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro aloqani yoritishda muhim ilmiy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

1-jadval

Avval o'zlashtirilgan a'zo	Peshona	Taqdir	Keyin o'zlashtirilgan a'zo
Tushunilishi oson, bevosira kuzatishda berilgan narsa			Tushunilishi qiyin, bevosita kuzatishda berilmagan tushuncha
Aniq			Mavhum
Fiziologik bilish			Diniy falsafiy
Taqdirning peshonaga yozilishi (kognitiv metonimiya)			

O'zbek xalqining qadimiy tibbiy bilimlari, ayniqsa, xalq tabobati va Abu Ali ibn Sino, Galen kabi mutafakkir tabiblar nazariyasi asosida tananing muvozanati to'rt xil hayotiy suyuqlik (xilt)ga bog'liq deb qaralgan: qon (dam), sariq o't (safro), qora o't (savdo) va balg'am (balgam). Ushbu tasnifga ko'ra, tanadagi sariq o't yoki zarda miqdorining ortishi inson ruhiy holatiga bevosita ta'sir qiladi: g'azabning kuchayishi, jizzakilik, yurak urishining tezlashuvi, yuzning qizarishi, og'izda achchiq ta'm, ko'ngil aynishi kabi belgilar kuzatiladi.

Ana shu xalq tajribasi va tibbiy bilimlar asosida o'zbek tilida *zarda* leksemasining metonimik ma'nosi shakllangan bo'lib, u "g'azab", "jahl" singari holatlarni ifodalashda ishlatiladi: *zarda bilan gapirmoq, zarda qilmoq, zarda bilan qaramoq, zardasi yomon* kabi birikmalar bunga misoldir.

Bu birliklarda qo'llangan *zarda* so'zi metonimik ma'no ko'chish asosida "jahl", "g'azab" ma'nolarini ifodalamoqda, xalqning kognitiv, tibbiy bilimlariga asosan zardaning bevosita jahlni nazorat qilishidan kelib chiqib bu holatni kognitiv metonimiya deb nomlashimiz mumkin.

2-jadval

Avval o'zlashtirilgan a'zo	Zarda	Jahl, g'azab	Keyin o'zlashtirilgan tushuncha
Tushunilishi oson, bevosira kuzatishda berilgan narsa			Tushunilishi qiyin, bevosita kuzatishda berilmagan tushuncha
Aniq			Mavhum
Fiziologik bilish			Aqliy bilim
Zarda miqdorining g'azab oshishiga bog'liqligi (kognitiv metonimiya)			

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, metonimiyada til egalarining olam haqidagi bilimlari, xususan, mohiyatlarning bir-biri bilan bog'liq tizimli konseptual asoslari aks etadi. Kognitiv metonimiyada abstrakt tushunchalari boshqa tushunchalar bilan aloqadorlikda osonroq anglanadi. Mazkur aloqadorliklar esa til egalarining olam haqidagi konseptual bilimlari asosida mavjud bo'ladi.

Bir nom ostida umuman boshqa-boshqa voqeliklarning umumlashtirish inson tafakkuri va tilini ixchamlashtirish yo'lidagi asosiy usullaridan biri bo'lsa, har bir millatning olam va uning xususiyatlarini o'ziga xos birlashtira olishi tahsinga loyiqdir. Konseptual metafora orqali shakllangan ma'no taraqqiyotiga nazar tashlasak, unda bir belgi ostida nomlanayotgan tushunchalar bir-biridan mutlaqo farq qiladi. Kognitiv metonimiyada esa olamdagi aloqadorliklar, til egalarining tizimli bilimlari aks etadi.

Adabiyotlar

- George, Lakoff; Mark, Johnson. 1949. *Metaphors We Live By*. London.
- Hakimova, M. 2019. "Leveling lexical abstraction in Uzbek Language". *Anglisticum Journal*. <https://www.anglisticum.org.mk/index.php/IJLLIS/article/view/1918>
- Rahmatullayev, Sh. 2006. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.
- Маҳмудов, Н. 2017. *Тил тилсими тадқиқи*. Тошкент: Mumtoz so'z.
- Миртожиев, М. 2010. *Семасиология*. Тошкент: Universitet.
- Махмараимова, Ш.Т. 2020. *Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи*. Филол. док-ри дисс. автореф. Термиз.
- Махмараимова, Ш.Т. 2018. *Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафораларнинг когнитив аспекти: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси*. Қарши.
- Hakimova, M. 2025. *Semasiologiya*. Toshkent: Bookmany Print.
- Ортега-и-Гассет, Х. 1990. *Две великие метафоры*. Москва: Прогресс.

The role of national worldview in the formation of metaphor and metonymy in the Uzbek language

Muhayyo Hakimova¹

Feruzra Rahmatova²

Abstrakt

In the present article, the reflection of national worldview in cognitive metaphor and metonymy in the Uzbek language is examined on the basis of illustrative examples. At the initial stage, attention is given to the concept of metaphor and its main types. Simple, personifying, synesthetic, and cognitive metaphors are distinguished, and each type is subjected to systematic analysis. Cognitive metaphor is interpreted as a means of conceptualizing and comprehending the world. The formation mechanism of cognitive metaphor is explained through the interaction between donor and recipient elements.

Different types of cognitive metaphors are identified, in particular structural, orientational, and ontological metaphors, and their distinctive features are determined with reference to examples drawn from literary works. In addition, cognitive metaphors based on the abstraction of action and the conceptualization of time are analyzed comprehensively and in detail. In each type of metaphor, the determining role of national perception is revealed, and the decisive influence of national worldview in cognitive metaphor is demonstrated. Furthermore, it is shown that cognitive metonymy also reflects the systematic knowledge of the world possessed by native speakers.

Key words: *metaphor, cognitive metaphor, metonymy, cognitive metonymy, nomination, structural metaphor.*

References

George, Lakoff; Mark, Johnson. 1949. *Metaphors We Live By*. London.

---

¹ *Muhayyo K. Hakimova* – Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

E-mail: xakimova197621@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2002-7978

² *Feruzra Y. Rahmatova* – PhD student, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

E-mail: rahmatovaferuzra56@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5202-8743

For citation: Hakimova, M., Rahmatova, F. 2025. "The role of national worldview in the formation of metaphor and metonymy in the Uzbek language". *Uzbekistan: Language and Culture* 4: 6 – 22.

- Hakimova, M. 2019. "Leveling lexical abstraction in Uzbek Language". *Anglisticum Journal*. <https://www.anglisticum.org.mk/index.php/IJLLIS/article/view/1918>
- Rahmatullayev, Sh. 2006. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.
- Mahmudov, N. 2017. *Til tilsimi tadqiqi*. Toshkent: Mumtoz so'z.
- Mirtojiev, M. 2010. *Semasiologiya*. Toshkent: Universitet.
- Maxmaraimova, Sh.T. 2020. *O'zbek tili metaforalarining antropotsentrik tadqiqi*. Filol. dok-ri diss. avtoref. Termiz.
- Maxmaraimova, Sh.T. 2018. *Olamning milliy lisoniy tasvirida teomorfik metaforalarning kognitiv aspekti: Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi*. Qarshi.
- Xakimova, M. 2025. *Semasiologiya*. Toshkent: Bookmany Print.
- Ortega-i-Gasset, X. 1990. *Dve velikie metafori*. Moskva: Progress.